

“Прах и страх, прах и страх. Моја шака је беспомоћна као усахла грана, а кад је Ти подигнеш, прикупиће снаге и постаће као праћка Давидова. Ти ћеш је подићи, Господе, осећам да хоћеш то, прогнаћеш мојом немоћном шаком највећег владоца света, ево је, стиска се у песницу, мастионица с мастилом, јесте, нека црnilо умрља мудру кушачеву њушку, нек му покаже мржњу твоју. Мојом руком, мојом руком...

Ево ти свињо прљава, носи се!!

--- ---

Хеј слуге, има ли кога?! Слуге, овамо!
Огледало, огледало разбијено!

Д.Колаковски, *Разговор докџора
Лујера са ђаволом у Варјибурџу 1521,
“Разговори са ђаволом“*

Настанком човека, настаје и митологија. Она је имала функцију да објасни непознато, несхваћено, да помогне човеку да се преиспита, да га усмери или оправда. Она садржи експлицитна или скривена мишљења, веровања, објашњења и осећања оних који су је стварали. Човек је створио Бога и ђавола, бар онолико колико су они њега.

Како Лешек Колаковски примећује: “Вера у бога подразумева веру у ђавола.¹ Представа о богу одговара људским тежњама, а о ђаволу оном против чега се боре. Људи се одувек боре против ирационалних делова себе (јер ђаво је у човеку)², па траже објашњење у спољњим узроцима. Зато је представа о ђаволу увек била потребна - Лешек Колаковски каже: “Већина људи је глупа и подла, те се без страха од ђавола не могу обуздати њихове слепе страсти, које стално угрожавају друштвени поредак“³. Тако је, у периодима спутавања и тираније, било потребно изазивање страха, опет, у периодима ослобађања духова - ослобађање од овог страха. У том смислу свако време, и сваки човек, има своју визију ђавола.

Данте, Тасо и Милтон живели су у бурним временима: у доба разних борби и сукобљавања, превирања, преиспитивања старих и тражења нових решења. У таквим условима издвојила су се ова три генија са својим визијама, критикама савременог друштва и понуђеним решењима. Будући да сва тројица припадају хришћанској традицији бавимо се у овом раду првенствено хришћанском митологијом, којом су се они бавили у својим делима: Данте у “Божанственој комедији“, Тасо у “Ослобађеном Јерусалиму“, Милтон у “Изгубљеном рају“. Посебно нас интересује лик Сатане, који је у историји доживео фантастичне метаморфозе: од средњевековне сподобс, непријатеља људи, до романтичарског “проклето лепог“ и мистичног палог анђела, “племенитог бандита“, аристократе - интелектуалца - револуционара⁴. Такође, однос људи према њему се мењао: у средњем веку страх и презир, па чак и фанатично спаљивање

вештица, до симпатисања, понекад и поистовећивања са њим, окретања окултизму у доба романтизма. Кроз ова три дела пратимо сегмент тих метаморфоза, у једном прелазном периоду: од Дантеа који још увек негује средњевековну слику, преко Таса, који је донекле напушта, до Милтова који је потпуно раскида и који представља антиципацију, ако не и извор романтичарских представљања Сатане.⁵⁶

ВЕЛИКО, НЕМО, НЕМОЋНО ТЕЛО

Д а н т е⁵, прихвата средњевековну слику ђавола-ругобе и приказује га као гротескно чудовиште. Прихвата причу о паду због охолости (мада га ближе не описује), некадашњој лепоти (“кога Бог најлепшег створи“), поновном сукољавању са Христом и коначном паду.

На дну Пакла, огромни и страшни Луцифер немо маше крилима без перја, тј. без могућности да поново полети. Ово указује на коначност његовог пораза. “Дантеов демон нема више своју историју, као што је имао на земљи, где је он дух напасник према човеку, а бунтовник и такмац према Богу - У Дантеовом паклу он је непокретан, као и човек, његова је историја завршена“⁷ Он је неповратно изгубио све што је имао: лепоту, снагу, моћ, личност.⁸ Огромно и обесвешћено тело, пука машина, једно од многобројних божјих средстава за мучење. Тако испражњен, лишен духа, као да је кажњен баш том безличношћу, тим стањем - нестањем, толико блиским вечитој смрти. Колико страхан - толико немоћан: истовремено плаче и својим грозним чељустима дроби грешнике. “Жртва и крвник у исто време“.⁹ Но, то што их он мучи није његова освета, воља или уживање, већ само механичко повинување вишњим налозима.

Данте га зове царем тог болног царства¹⁰, али он је цар само именом, без трона, без моћи и ауторитета, пре слуга него господар. Окован и нем, више ником не даје наређења, више ништа не смишља, не креће се. Изгубио је свако достојанство и ауторитет, мада и даље улива страх. Данте и Ведргилије се чак веру по њему. Нижи ђаволи такође не одају утисак надређених - они контролишу грешнике, али су спутани, немају ни слободу кретања (ђаволи из пете јаруге не смеју у шесту). Грешници им беже, варају их; они су више намесници, слуге, као и њихов цар. Док они још поседују некакву “злу вољу“ и одају утисак као да “уживају“ у малтретирању грешника ситним лажима и преварама, тучама и сл., Сотона је лишен сваке воље. Он не покушава да покида ланце, да побегне, његово махање крилима није из жеље да полети, већ из немоћи; његове очи не гледају никуда, оне само просипају сузе; у њему нема злих, нити било каквих других мисли. Он је само велико тело које се механички креће, лишено сваког осећаја. Такав се уклапа у слику самог пакла. “Пакао није место већ стање“.¹¹

* Сви наводи из Дантеа су према преводу Миховила Комбола.

Сам пакао је превласт телесности над духом. Душе су овде препуштене сопственим природним грешним нагонима, лишеним разума, само што овде грех није дело већ жеља¹². Међутим, Сатана је лишен и жеља. Тако видимо сву дубину његовог пада. Он је ниже од човека, и од највећег грешника. Пао је ниже од човека, јер је само један његов део - грех.¹³ Огољени симбол греха и телесности, пука фигура а не карактер или личност са вољом, и интелигенцијом.¹³ Нема трага од бившег херувима, најсјајнијег међу анђелима, пуног поноса и охолости, сведен је само на слику греха, пораженог Богом и разумом.

Госледица Сатаниног коначног пада је и велика слобода избора коју уживају људи у Дантеовој визији. Ђаво их више не искушава, зло не долази споља; оно постоји изнутра али се разумом и вером лако превазилази. (Ђаво тј. зло, јесте у човеку у смислу греха, нагона за грехом, страсти.) Сам Сатана више не покушава на науди људима, отворен им је пут ка Богу, ако желе да крену туда. Ђаво више не довлачи силом и обманом душе у своје царство, оне му саме, по својој вољи долазе; саме бирају пут и начин живота. У паклу се неки кају, али не сви! Људи у паклу не одају слику заведених којима је указано на грех, те су они схватили грешку и променили се, већ оних убеђених у своје поступке. Тиме нам постаје јасније колико је цела Дантеова визија пакла, са целом скалом справа за мучење и нека, само симбол: *сви они паће унутар себе*. По неки и не схватају да пате. Пакао се готово не разликује од живота, само што овде осликава унутрашњу стварност грешника.

Дакле Ђаво је падом изгубио сваку моћ, па и ону над људима, ако је икада и имао¹⁴. Зато је Дантеова визија оптимистичка: човек има пуну слободу избора, ничин угрожену нити ограничену, више му ништа не отежава очишћење. Христ је заиста искупио човека. Сад је све на њему: да разумом и вером савлада нагон за грешним и приближи се Богу - наравно, ако то жели.

Дакле, Ђаво код Дантеа задржава средњовековни изглед, али му је додељено ново место у свету, боље рећи одузето му је било какво: нови су такође односи у које су остављени људи спрам ђавола, третирање ђавола не више као спољне опасности, већ као саставног дела човека, који се да победити!

СТРАШНИ БИЗНИСМЕН

Т а с о" такође задржава средњовековни изглед ђавола, али представу о ђаволу у многоме мења. Сотона је огроман, страшан, гадно чудовиште које бљује гасове и ватру. Он је поражен, али другачије него Дантеов Сотона. Његов пад није коначан, он и даље делује.

Уопште, код Таса су бог и ђаво живе и активне силе, које делају у складу са својим интересима и циљевима. Луцифер је бесан на бога, отворено му се супротставља, још увек поносан и убеђен у свој аправа. Он није лишен својих моћи. Код Таса је Сотона прави господар пакла - од њега стрепе нижа демонска бића, грешници у паклу и на земљи. Пакао је сав његова слика и прилика: ружан и гадан, с организованим мучењима, са салама за састанке и саветовања и краљевим дворцем. Луцифер

заиста влада, ужива пуни ауторитет и послушност¹⁵. Тасо своме Сатани даје личност, карактерне особине. Иако оличење зла, он је ипак убеђен у исправност својих поступака. Он је поражен, али не неславно¹⁶ и не заувек. Већ само покушај борбе значи нешто. Цео Тасов свет је херојски, те се и његов ђаво управља према херојским идеалима. Зато он и не може бити коначно поражен, јер је пораз стран хероју као и страх. нема код њега покорности, ни помисли о повлачењу из борбе већ само чврста воља за остварење свога циља; он је и даље "узохољен", далеко од сваког кајања. Он пати у паклу, али другачије него Дантеов Сатана: његове су муке унутрашње - то понижење које је доживео (па макар и привремено) је најгоре што се једном хероју може догодити. Но, иако насилно смештен у пакао, његов дух је непокорен и спреман да се бори свим средствима "немој се Вишњему клањати смерно, већ лице своје му покажи дурно,....., бори се јуначки, са вољом жарком, побјеђуј силама, лукавством, варком!" (IV,16). Њему остаје вечита борба; једини начин на који постоје херојије стална борба и надметање.

Луцифер и у паклу задржава манире владара, аристократе презривог према нижим класама (нпр. људима). Лукав и препреден реторичар, зна како да убеди друге да га следе. Он дела свесно и зато овде већ можемо говорити о карактеру; за разлику од Дантеовог, Тасов Сатана је личност.

Његов конфликт са Богом, иако дубок и многостран првенствено је економски: "Он нама упркос на небо зове човека...! Душе земаљске, продате нама је отео"; (IV,10); "Зар порез душе, наша милина одсад да буде божија својина? Ту бруку допустити може ли Плуту" (IV,14). Дакле, ово је једноставан сукоб интереса два моћника око дела који им припада. Обе стране се служе свим средствима, наступају са пуном вером у своје право. Сатана нас подсећа на неког савременог, не претерано толерантног пословног човека, који увек добија баш захваљујући тој својој безобзирности. Додатни подстицај за борбу је и још неизбледело сећање на стари пораз, те жеља за поновним надметањем и опробавањем снага. Паклене снаге се поново окупљају: "Још иста нам воља духове жари, још истом буном је срце нам дуто. Тучени бијасмо, але шта то мари?" (IV,15). Овде већ наслућујемо ривалство са Христом, које ће Милтон развијати: "Зар сину његову, човеку јадну" (IV,15), да одсад служе народи и господари? У оној мери у којој Тасо пакао и Сатану поистовећује с мухамеданством¹⁸ има и идеолошких разлога за борбу: "Зар да нам идоли у блато падну? Зар њему да служе наши олтари" (IV,14). Но ово ћемо узети само као алегорiju. Разлога за борбу је много и као што смо већ рекли, борба је начин његовог постојања, те он решен, самоуверен креће против Бога кога сматра злим: "Шта чинит против зле му идеје?" (IV,13). Са ђавољег становишта, Бог није апсолутно добро, добро је само оно што му доноси практичну корист. Тако је и зло све оно што има по њега лоше последице. Тако Тасо избегава да претвори свога Сатану у пуки симбол зла или греха. Ствара од њега личност, снажну и упечатљиву, представљајући га пуног уверења и тежњи.

Тако издвојен, Сатана постаје спољна опасност по људе, која директно угрожава поредак. Он је моћан,

** Сви наводи из Таса су из превода Д. Ситанојевића.

може самовољно “завладати“ човеком¹⁹ а може се и одазвати на позив²⁰. Људи зазиру од њега или га једноставно користе за остваривање неких својих ниских, злих циљева²¹. (Готово да се ради о односима понуде - потражње.) Понекад стичемо утисак да је ђаво обавезан да помогне - сетимо се Именове претње. Углавном га призивају магијом и врадбинама²². Тако Сатана, а и све паклене силе (нпр. Фурија Алекто и др.) активно помажу или одмажу.

Де Санктис мисли да Бог и Ђаво представљају разум и сраст и да је поента целог епа у победи разума, да би очишћена од страсти и вођена вером, хришћанска војска, чисте душе ушла у Јерусалим. Можда је ђаво у некој широј, алегоријској перспективи симбол страсти која треба да се савлада, али појединачно гледано он је спољашња сила која нема утемељења у човеку. У човеку има страсти које иду на руку ђаволу, те човек мора најпре с њима да се избори да би се супроставио ђаволу. Очишћеност од страсти јесте један од најбитнијих **предуслова** за супротстављање ђаволу, али није једини, нити се може поистоветити са победом над ђаволом, као ни страст са самим ђаволом. “Технику побеђивања ђавола“ представимо на примеру освајања зачаране шуме.

За супротстављање ђаволу потребни су храброст и воља: они који то нису имали, нису ни ушли у шуму, али то није довољно, што показује Танкредов науспех у чаробној шуми. Мора се бити потпуно “чист“, а Танкредо је био страсно заљубљен у Клоринду. Једино Риналдо успева. Он је “очишћен“ од љубави према Армиди и од свих ниских циљева и жеља. У њему, поред херојских врлина као што су: храброст, воља за победом и славом, егзистирају ихришћанске (што је ипак парадоксално): послушност (опрашта Буљону неправедно изгнанство и мири се са њим, слуша старог Петра итд.) и побожност. Можда је вера у Бога ипак пресудни фактор: у више махова за Риналда се каже да је “најпобожнији“. Дакле, да би се успешно извојевала битка са ђаволом потребни су: храброст, воља, а више од свега душевна чистота и побожност. Људи су били слободни да буду уз или против ђавола, са пуним изгледом на успех, само треба да поштују одређена начела.

Сада ћемо направити малу дигресију поводом чинилаца који ометају борбу против ђавола, тј. који му иду у прилог: љубав и знање. Иако сјајан јунак, Танкредо, није успео због прејакне љубави: волео је Клоринду више од свега, више од Бога и од колективних интереса. Зашто Тасо љубав третира као негативну? Значи ли то да је осећао љубав као страну и веровао да је непотребна и ниска? Како је онда могао да је описује онако дубоком између Танкреда и Клоринде и онако страсном између Риналда и Армиде? (И да ли је заиста магија одиграла пресудну улогу при њиховом заљубљивању?) Сигурно да је веровао у њему моћ - пример Армидиног утицаја на јунаке. Да ли баш због те моћи, што мути разум и потискује херојске и колективне интересе? Сигурно, јер се херој, мада обично издвојена и усамљена личност, мора издићи изнад појединачног да би његов подвиг доспео до нивоа судбинског. Армидиним покрштавањем и њеном удајом за Риналда, највећег хероја, бивају измирене ове две равни: вољна и судбинска, појединачна и колективна. То је измирење човека и Бога. Риналдова љубав је сведена на **разумцу**

меру и тиме су остварени услови за њено постојање без штете. Други “непожељни фактор“ је знање. заљубљеност у сопствено знање је грех, како то објашњава пустињак. Можда је то објашњење зашто Буљон није покушао у чаробној шуми. Он је увек “мудар“, “глава војске“, отелотворење разума и мудрости. Петар му не да у борбу, да не би ризиковао. Због чега би то био ризик? Буљон је несумњиво храбар, вољан, очишћен од страсти, побожан - али не и најпобожнији. Има све квалитете, али му његова мудрост смета, јер као и увек, рацио омета веру. (Од целе војске, једино су се Буљону указале небеске силе. Посебна част или уверавање?) Зато је победник “најпобожнији“ Риналдо, а не “мудри“ и “побожни“ Војвода (Буљон).

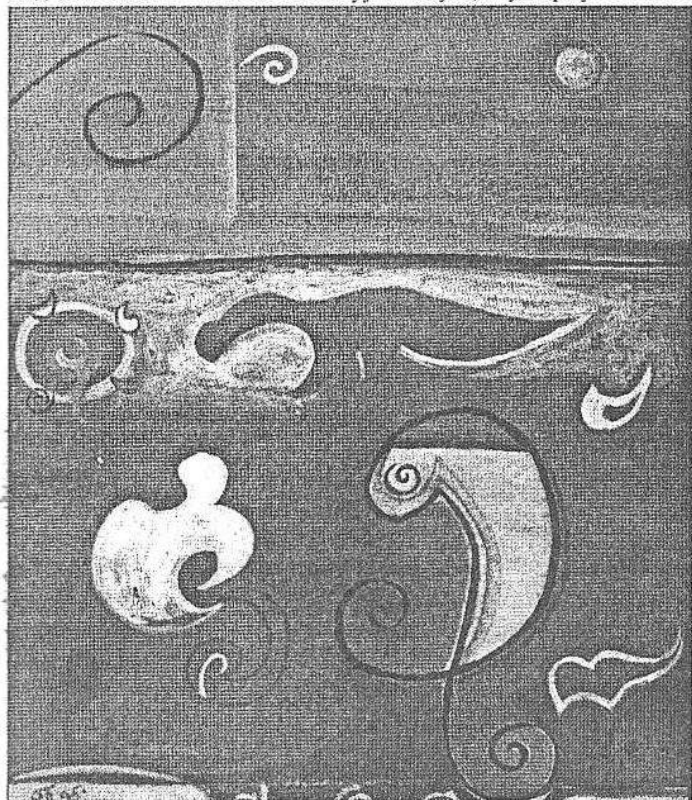
Треба рећи још нешто поводом слободе одлучивања. Кад Танкредо не може да угуши своју љубав, Петар га “подсети“ на муке у паклу и тако му “помаже“ да надвлада страст. Дакле, при рационализацији помажу и нимало врли фактори. Као што смо већ рекли, небеске и сотонске силе, и њихови заступници на Земљи, не бирају средства за остварење својих циљева. Земља је слободно тржиште.

ВЕЛИЧАНСТВЕНИ ПРОКЛЕТНИК

Милтон*** се већ озбиљно удаљава од средњевековне слике ђавола²³. Његов Сатана је саздан на основу више претходних ликова. Најпре, ту је библијски Сатана - Змија из Постања и књиге о Јову, који ту у циљу уништења човека дела слепо и без мотивације. Милтон познаје хебрејску митологију и ван Библије и тамо тражи ту, у Библији прећутану мотивацију. (Прилично слободно мења библијске митове, погодиво у погледу хронологије.) Како Прац показује²⁴ има ту и трагова Тасових и Маринијевих визија, али измењених, са већ наглашеним понеким особинама које долазе до пуног изражаја у романтизму. Милтонов Сатана је далеко од Дантеовог немог средства за мучење, али близак једном другом становнику Дантеовом пакла: Капанеју, “укроћеном бунтовнику“, охолом грешнику, који се не каје већ вечито бесни на Бога и судбину. Утицај грчке митологије је евидентан. Оно што прво пада у очи је сличност са Прометејем.^{25/26} Обојица непокорни, побуњеници, али побеђени. Оба умом једнака са својим боговима, из врха божанске хијерархије. И Прометеј и Сатана дају људима нешто што им је забрањено: Прометеј ватру а Сатана плод дрвета сазнања (разум). Наравно, Сатана не ради то из филантропије, као Прометеј, мада то из његове беседе Еви следи (он нуди људима мудрост ни сам не верујући да ће им донети зло²⁷), али из других беседа знамо да је једини мотив за тај чин освета Богу. Косановић и Болфан виде сличност и са митом о Фаетонту, који је покушао да вози Сунчева кола, направив штету и сам погинуо: хтео је више него што може и што му припада. По хришћанској традицији Сатана јесте посегнуо за нечим што му не припада и његов поступак заиста представља неку врсту хибриса. Но, по оном што се у “изгубљеном рају“ чешће чује, - гласу самог Сатане - не следи тако: Сатана мисли да је

*** Сви наводи из Милтона су према преводу Милована Ђиласа.

узео нешто што му не припада. Дакле, на оним местима где из Милтона проговара хришћанска традиција, има основа за ову тврдњу, нпр.: “Жуђаше дић (се) славом изнад њему равних”, (I,45); али је нема тамо где Сатана проговара: “Тај ум постојани и презир високи / рођени из свести о заслуги *ишеико озлеђеној* / мене дигоше у борбу” и слично. Оставићемо ову паралелу као сумњиву и указаћемо на сличност са једним другим грчким јунаком, која се обично превиића. Мислимо на Ајанта, онаквог какав остаје у свести након читања Хомера и Софокла. ако само на тренутак заборавимо да се ради о друштву богова с једне стране а с друге о људском друштву, уочићемо сву сличност односа који ту владају. И Сатана и Ајант су у својим друштвима били међу најцењенијим племићима. Ајант није био љубоморан на Ахилеја, нити се Сатана бунио против Бога, јер су били свесни њихових заслуга. Али, од тренутка кад Одисеј добија Ахилејево оружје и тиме бива постављен *изнад* Ајанта и од часа када Христ бива *надређен* Сатани, настају проблеми. Обојица, и Ајант и Сатана, доживљавају то као тешку неправду и понижење кје им је нанесено. Зашто Одисеј? Нека је и мудрији, али Ајант је бољи ратник, а ратнику је требало да припадне оружје. Зашто Христ? По наследном праву, иако је у свему другом једнак Сатани. Њихови противници су миљеници богова: Христ - Оца, Одисеј - Атене, и то је ипак њихов главни квалитет на којем се заснива њихова предност. И Сатана и Ајант су “оштећени” одлукама моћника, против којих се дижу у одбрану својих права (Ајант на Атрејевиће, а Сатана на Бога). Ниједан њихов поступак није мотивисан злом ради зла, већ су обојица убеђени у исправност свога огорчења и својих поступака. Такво уверење их држи до краја: Ајанта и у Хаду (сетимо се његовог сусрета са Одисејем у “Одисеји”), Сатану и после пада са неба. И сад оно главно што их повезује: *обојица су хероји и живе*

Сашиа Панчић, Слика

према херојским идеалима. О Ајантовом трагичном несналажењу у нехеројском свету, већ је доста писано а за овакво гледање на Милтоновог Сатану можемо се позвати нпр. на Е.W.Tillyarda³⁰: Лик Сатане “изражава боље од било ког лика или чина или својства у овој поеми нешто у шта је Милтон снажно веровао: херојску енергију“, или на романтичарска тумачења. (На овај аспект Сатаниног лика вратићемо се касније³⁰.) Као што постоји сличност са Прометејом у космичком перспективи, тако постоји и сличност са Ајантом у људској. Баш то довођење Сатане на ниво људског омогућује романтичарима да га касније још више приближе човеку, све до екстремних поистовећивања са њим, или бар са типом “палог анђела”.

Између свих ових утицаја, издиже се јединствен и величанствен лик Милтоновог Сатане. Он је већ самим изгледом далеко од средњевековног чудовишта, он је “проклето леп“, “величанствен мада страشان“³¹ и иако пао³²: “...Не беше му изглед / јоште изгубио сав блесак првотни; / он не изгледаше горе но арханђел / пали - тек му вишак сјаја потавнео. / Ко новорођено Сунце ... иако потавнео, још нам свима / блисташе арханђел. И премда му лице / муња ожиљцима дубоким избразда / и брига лежаше на лицу свенулом, / ипак под веђама јунаштво одважно / и гордост смишљена освету чекају.“ Уопште, Сатана је упечатљива појава: леп, поносан, просвећен, мистичан, изузетан реторичар, не без врлина, слаб према лепом. (Све ове особине бивају наглашене у романтизму.) Не само изгледом, ипсихом и размишљањима одвојио се од старе представе. Он је савршено свестан свог положаја, али не очајава, већ одмах тражи решења. тек што се освестио, он буди остале, храбри их, смишља шта им је радити, улепшава Пакао, (Од Пакла прави Небо) - наређује грађење дворца, решава да се привикну на то ново станиште толико да им буде пријатно, да казну и мучење претворе у свекодневицу и уживање. Са креативношћу правога уметника осмишљава и наређује зидање паклене престонице. Са порастом лукавства, расте му сјај. Елиот тумачећи Дантеа каже: “Очајање је највећи могући грех“³³. То се може овде применити: снажном вољом Сатана побеђује очајање и креће даље. Нема код њега кајања, предомишљања - сигуран је у себе и у своја уверења, непоколебљиво држи до њих и наставља да се бори за њихово остварење. “Нити (се) кајем, нит ма у чем / мењам, премда спољним сјајем и измењен“³⁴. Он не прихвата свој пад као коначан, тек је једна битка изгубљена. Поносан, сад има још више разлога за понос - покушао је, супротставио се. “Мољакати, / колена пригнутих милости, клањати“³⁵ неће никада јер “то би био срам и стид још нижи / од овога пада!“³⁶. “Несаломљива воља, тежња за осветом / јунаштво и мржња бесмртна - никад се неће подредити или устукнути...“ Он је и даље велики, величанствени анђео, који се свесно упустио у “рат вечни, несмирљиви, с душманом великим што сад тријумфује, и преки радостан, држи самовласно тиранију Неба“³⁷. Ако му је веровати, он се бори против тираније, за слободу!³⁸ “Па ко онда може, с разлогом илес правом пуним приграбити себи монархију над онима што су правом са њим једнаки, макар мањи влашћу и сјајем, једнаки слободом? Ко може законе, едикте увести над нама што и без закона не грешимо?“³⁹ Ко има права да им буде господар и да тражи обожавање,

кад су рођени за владање, а не за служење. не пристаје на то да су анђели "у подложност пренети са Оца на његова Сина"⁴⁰. Сатана и не крије своје амбиције - они ће се опробати и видети ко им је раван, неће тек тако прихватити нечију владавину⁴¹. "Био шта био / тек да нисам мањи одоног којега гром учини већим!"⁴² Боље власт у паклу него дворба на Небу!⁴³ Они су разумом исти, Бог је само силом јачи.⁴⁴ Зато Христову постављање за су-владара Земље и Неба, доживљава као неправду. Сотона није био зао кад је кренуо на Бога, он је са свог становишта исправно поступао. Касније зло је његова одлука, одговор на божје поступке, начин борбе. "Зло увек чинит то је наша / наслада једина будуће је супротна вољи оног ком се опиремо!"⁴⁵; "Зло ти буди моје добро". Сатана прихвата зло као једини преостали начин борбе, иако му није у природи, нити га је стекао самим падом. Он још увек поседује врлине: "јер чак ни проклети демони не губе све своје врлине"⁴⁶. Није му лако да чини зло - сетимо се унутрашње борбе на брду у Рају, пред напад на Адама и Еву, због осећања дужности према онима које је повео у борбу и обећања која им је дао, због сопствене доследности, мора урадити оно "чег би се иначе, иако проклетник, и сам ужасавао"⁴⁷. Зло је само средство борбе⁴⁸ у којој он постоји, и захваљујући којој он постоји! У том смислу треба схватити Л.Колаковског, кад каже⁴⁹: "Демон прихвата своје место у поретку и истовремено се бори против њега; он живи од тог поретка који пориче". Већ свм покушај борбе значи много; сам чин супротстављања "свемоћном": "Та борба не беше неславна иако исход би ужасан"⁵⁰. Славом борбе се напаја његов херојски дух. Зато његов пад не може бити коначан јер херој не признаје пораз - доживевши дефинитивни пораз престао да буде херој! Зато он божју победу прихвата као привремену, а сваку другу пориче: "Победник (којег сам принуђен да сметрам свемоћним, јер ништа мање од тога не би могло да савлада силу попут наше)"⁵¹.

Како човек није свемоћан, отуда би сваки његов покушај борбе против ђавола био бесмислен. Сада се осврнимо на Сатанин однос према човеку. Сатана је представљен као спољна опасност, пре његове појаве човек је знао само за добро, само за Бога. Страсти које су постојале у њему нису биле штетне, већ "блажене". То значи да ђаво никако није могао бити унутрашњи део човека. Када су се штетне страсти појавиле, оне су биле последица стицања разума и удаљавања од Бога, а никако примање ђаволског у себе. (Мада индиректно одговорност за њихову појаву пада на ђавола.) Ђаво дела споља и напада на тело (као у ранијим представљањима), већ машту, разум⁵². Буди амбиције и тежње свестан да човек не може довека остати у стању "узми то што имаш, уживај у томе и не тражи више!"⁵³.

Ни у његовој, ни у ђаволској природи није да буду задовољни оним што имају, већ тежња за прогресом, напретком, за боље и више! Назовимо то и похлепом али то је човекова наотуђива особина. Добијањем разума човек то схвата, и зато губи стање среће (среће као потпуне остварености). Људи су пали према свом нагону, по својој вољи и природи. Ђаво их није обмануо, завео, *већ само указао на другу моћност избора!* Пре њега су знали да имају слободу избора, али познајући само добро и Бога, нису знали *између чега* могу да бира-

ју! Човек је мењао бесмртност за мудрост. (То што се то случајно уклопило у неке ђаволе деструктивне планове, узроковало је мишљење да је сама спознаја лош и деструктиван чин.) Зато без ђавола не може бити праве слободе избора.

Косановић и Болфан примећују да је пакао стање изгубљеног унутрашњег мира⁵⁴, али шта унутрашњи мир значи? Да ли је у човековој природи да буде потпуно задовољан, без икаквих жеља које захтевају напоре и труд, да буде "помирен"? Адам сигурно није. Човек губи стање пасивне среће али добија активну, ону која се остварује кроз сталну борбу. Милтонов Сатана није нити може бити побеђен. Он са човеком дели исту тежњу: не да победи већ да побеђује!

РЕЗИМЕ: ТРИ ВЕРЗИЈЕ

Најзад, направимо сажети преглед кључних особина ова три лика.

-Дантеов и Тасов Сатана још увек носе маску средњовековног ђавола, ругобе и чудовишта. Код Милтона му се изглед мења: Сатана је леп, још сјајан иако пао, са држањем племића револуционара.

-Дантеов Сатана је непокретан и нем, само огромно тело, потпуно лишено духа. Тасов Сатана већ поседује карактер: подсећа нас на неког савременог бизнисмена, који говори јасно и аргументовано, дела прорачунато, и једини закон који признаје је закон добитка и користи. Милтонов Сатана је упечатљив и потпун лик, са унутрашњим превирањима и сукобима, са циљвима и идеалима, са успонима и падовима. Иако зна да дела и безобзирно, он у томе не ужива, дела ткао по нужности. Он још увек поседује врлине: осећај дужности, обавезе, части, понос, самилост, саосећање према својим војницима, осећај за естетско. Изузетан реторичар, попут античких, зна како друге да убеди да га следе и случају. Око себе шири страхопоштовање, али истовремено изазива симпатије.

-Док је Дантеова визија Сатане лишена било каквих осећаја, или мишљења, Тасова и Милтонова су живе силе, чији се поступци дају мотивисати емоционално и рационално. И Тасов и Милтонов Сатана су убеђени у исправност својих поступака и постојања сопствених врлина, с тим што Милтонов Сатана своје и показује у делу.

-Ниједан од њих не ужива чинећи зло: Дантеов Сатана више уопште не дела, Тасов и не размишља о томе шта је добро а шта зло - он се руководи практичнијим принципима, он је више аморалан него неморалан; Милтонов Сатана користи зло као једино преостало средство борбе, често га се и сам ужасавајући.

-Дантеов Сатана је у стању веома блиском вечитом смрти. Он више не живи и не бори се. Он више нема воље ни снаге за борбу, док Тасов и Милтонов поседују у једно и друго. Тасов и нарочито Милтонов Сатана су хероји, живе и потврђују се у борби. Зато и не дозвољавају да буду коначно побеђени.

-Дантеов ђаво је покоран, служи Богу, као некаква справа за мучење. Тасов и Милтонов Сатана су непокорни, поносни, пуни револта и жеље за супротстављањем ради одбране својих интереса. Тасов Сатана има више особина човека: он се уплаши и чека погодан

тренутак да поново нападне. Милтонов Сатана је много више херој: вечито неустрашив, вечито напада. *Он никада неће дозволити да буде оно што Дантеов јесте: њек љокорно божје оруђе.*

-Дантеов Сатана чак није ни прави цар пакла - он је то само именом, а у ствари слуга. Тасов и Милтоном ђаво су створитељи и истински цареви пакла, који дрхти и повија се под њима.

-Код Дантеа је Ђаво иманентни део човека, и то онај ирационални. Код Таса ђаво може ући у човека, али је он спољашња сила. Потискивање ирационалних делова себе, помаже борби против ђавола, али само то. Код Милтона је Сатана сасвим издвојен, али врло сличан човеку.

-ДАНТЕОВ ЂАВО ЈЕ ПОБЕЂЕН, ТАСОВ ПОБЕДИВ, А МИЛТОНОВ НЕПОБЕДИВ!

НАПОМЕНЕ

¹ Л.Колаковски, *Разговор са ђаволом*, стр. 134

² Исто, стр. 92

"Ђаво је у новорођенчету, колико и у окорелом грешнику".

³ Л.Колаковски, *Ђаво у историји*, стр. 24

⁴ М.Прац, *Агонија романтизма*, стр. 63-91

⁵ Исто, стр. 63-72. Прац овако види ову тезу: Тасо - Марини - Милтон - Ана Ретклиф - Шилер - Бајрон, романтичари уопште. Прац наводи и доказе о утицају Марина на Милтона.

⁶ Можда не би било лоше споменути како су Милтона тумачили кроз векове. Д. Пухало нам даје сажет приказ тих тумачења, стр. 186: "Публика XVIII века, као и главни тадашњи представници критике - Адисон на почетку и др. Џонсон у другој половини века - видели су у "Изгубљеном рају" пре свега савршену песничку обраду једне од главних "истина", своје религије, читали

еп као побожну књигу, као допуну Библије, и ценили га из тог разлога. Револуционарни романтичари са почетка XIX века и видели су у "Изгубљеном рају" јеретичку херојску поему са Сатаном као главним јунаком; то је било потпуно извртање ранијег става. Слично је тај садржај схватала и каснија, викторијанска критика, коју је он, међутим све мање занимао, јер јој се чинило да је једино стил "Изгубљеног раја" вредан пажње. Новија критика XX века вратила се проучавању садржаја на новим основама и нашла у њему многе раније незапажене ствари. Сав тај процес показао је да се садржај епа може врло различито тумачити и да је свако озбиљније излагање садржаја уједно и интeрпретација."

С обзиром на Милтонов утицај на романтичаре, навешћемо неколико њихових опаски поводом "Изгубљеног раја". Блејк: "Милтон је био прави песник на ђаволој страни, иако то није знао." (The Portable Blake, Viking Press, New York, 1955, стр. 251); Шели: "Ништа не може надмашити енергију и величанственост карактера Сатане, како је изражен у "Изгубљеном рају". Погрешно је претпоставити да се њиме уопште хтело дати популарно утеловљење зла." (Milton Criticism, London, 1956, стр. 358). (Сви наводи су према наводи-ма Д. Пухала). По Пухалу, клица "сатанистичког" "око кога критичарг ломе копча" гледишта на "Изгубљени рај", било је Драјденово тврђење да ово дело уопште и није херојски еп, јер његов исход није срећан, и да је Сатана прави јунак епа, јер је он једина личност која успева, која постиже победу (Д. Пухало, стр. 213).

⁷ Ф.Де Санктис, *Повијест талијанске књижевности*, стр. 142

⁸ Исто, стр. 142 - "он је више тип, species, симбол него личност..."

⁹ Исто, стр. 149

¹⁰ "Божанствена комедија", XXXIV, 28: "цар се тог болног царства увис диже".

¹¹ Т.С. Елнот, *Изабрани текстови*, стр. 95

¹² Ф.Де Санктис, стр. 136

¹³ Исто, стр. 136

¹⁴ У стиху XXXIV, 34-36 Данте каже: "Он је постао узрок сваког пада". Ово би била само пука фраза ако се ђаво не би сматрао за иманентни део човека - грех.

¹⁵ Убеђен је у своју моћ: "Што желим нека им суђено буде", IV, 17

¹⁶ "Тучени бијасмо, ал шта то мари, јер славно падосмо..." IV, 15

¹⁷ Лудак се божјег не плаши гнева, IV, 2

¹⁸ Тасо ђавола стално трпа у исти кош са муслиманина; тако му је демон сваки нехришћанин или противник хришћана. Но, стичемо утисак да се Сатана служи мухамеданством само као средством за остварење својих циљева, не ради самог ислама, далеко од религиозних или идеолошких разлога. Он једноставно жели душе за себе; муслимани му већ припадају јер их Небо неће некрштене, сада се бори за хришћанске душе, и то помажући онима који му већ припадају. Логика је јасна. Помаже сваког и све кад му је у интересу!

¹⁹ Нпр. у VI, 101: "У тело му уђе сам Хроми даба"

²⁰ Може се одазвати, али не мора, нпр кад не чује позиве муслиманских жена (XI, 29), или кад га Исмен призива у шуми.

²¹ Изразе "ниско", "добро" и "зло" користимо у оном значењу која имају за хришћане и за Таса као хришћанског писца. Већ смо упозорили на релативност термина у овом случају, јер и хришћани и муслимани, и Небо и Пакао, са пуном вером у своју исправност, говоре о добру и злу.

²² Тек код Таса почиње повезивање магије и Ђавола, што код Дантеа још није случај: тамо још нису доведени у везу врачевни и демонске силе, алхемија је само грех против природе.

²³ М.Прац, *Агонија романтизма*, стр. 65 и даље. Прац мисли да је Милтон преузео неке средњовековне елементе преко Маринија, који је већ доста тога изменио. Милтон иде само корак даље од Маринија.

²⁴ Исто, стр. 63 и даље

²⁵ Исто, такође Косановић и Болфан у предговору "Изгубљеном рају"

²⁶ Велибор Глигорић у "Зборнику о Дантеу", стр. 193, доводи Прометеја у везу са Дантеом: "Прометејство у Дантеовој поеми упућено је менама човековог живота, његовим ослобођењима, ослобођењима од Пакла у животу, и од Пакла у човеку". Дакле, прометејство постоји и код Дантеа и код Милтона, само на различитим странама: Код Дантеа ослобођење од пакла у човеку, код Милтона ослобођење ђавоског у човеку.

²⁷ Џ.Милтон, *Изгубљени рај*, IV, 635; Иако он људе нагони да пробају плод забрањеног дрвета, он и не верује да је то лоше: "Забрана знања? Та то је сумњиво / неразумно! Због чега да о, ма том њихов господар завиди? Јер знават' грешно? Можел' то смрт бити? Да л' оштејају само незнањем?". Натераће их, подбунити: "Да завидљиву / заповест одбаце, смишљену с намером да скрушени буду они које знање може да узнесе до самих богова" - овако разговара сам са собом, без потребе да се претвара!

²⁸ Нпр. Јан Кот. Једење богова, есеј "Три пута преварени Ајант"; Здеслав Дукач, Софокло, "Софокло и култ хероја", итд.

²⁹ Наводимо према Працовом наводу: E.W.Tillyard, Milton, London, Chatto and Windella, 1930, стр. 67

³⁰ Пухало каже (стр. 189): "Сатана је у овим певањима (I, II књига) величанствен, херојски лик, у смислу оног традиционалног херојства према коме се Милтон негативно определио..." По Пухалу, Милтон слави врлине мира насупрот врлинама рата, чије је Сатана оличење. За овакво своје мишљење он наводи неке стихове, који често стављени у контекст на који нас Пухало упућује, дају парадокс или врло сумњив доказ, па смо ми закључили да је Пухало користио неки превод који